

The author comes to a conclusion that the Lipitsa records do not correspond to the generally acknowledged term «archeological culture». They illustrate the availability of another cultural phenomenon — «cultural group» — which is typical only of the contact zone. The evolution of antiques of the Lipitsa cultural group reflects the process of assimilation of Dacian elements by Protoslavs in the 1st-2nd centuries A. D.

Одержано 07.04.89.

Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X — XIV ст.).

І. Р. Могитич, Р. І. Могитич

В статті простежено еволюцію кам'яної і цегляної технік мурування Галицько-Волинської Русі X—XIV ст., розкрито особливості давньоруської блокам'яної техніки, розглянуто питання застосування брускової цегли у будівництві Давньої Русі та зроблено висновок про те, що вдосконалення технології і встановлення стандарту цегли носили вузькорегіональний характер.

Монументальне будівництво Галицько-Волинської Русі — невід'ємна частина давньоруської культури — має яскраві самобутні риси. Розташування краю у центрі Європи, на стику земель з різними культурними традиціями, сприяло засвоєнню і творчому використанню місцевими майстрами кращих традицій будівництва інших земель. Для вирішення питань еволюції, датування пам'яток, простеження взаємозв'язків галицької і волинської архітектурних шкіл поряд з аналізом архітектурних форм і свідчень писемних джерел вирішальне значення має вивчення будівельної технології, на яку автори звернули першочергову увагу.

Застосування каменю як будівельного матеріалу на землях Передкарпаття почалося ще на ранньослов'янському історичному етапі. Серед ареалу лука-райковецької археологічної культури Б. А. Тимошук на підставі наявності в основах земляних валів городищ мурів-кріпид, складених насуху з каменю-плитняку¹ (рис. 1, 1), визначає територію, яку в VIII—IX ст. посідали літописні племена хорватів.

Із земель Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття ця порівняно проста техніка мала швидко поширитись на сусідні території, де було вдосталь придатного для будівництва природного каменю: застосовується вона і донині для спорудження підпірних стін та невисоких мурів-огорож у південно-західних регіонах України, а також у Молдавії (ареал розселення слов'янських племен хорватів, тиверців і уличів). Часто у таких мурах в'язучим матеріалом є глина і навіть пересіяний ґрунт.

Дещо відмінну техніку донесли збережені на Гуцульщині межові «вічні» мури, утворені двома паралельними рядами сухої кладки, порожнину між якими забутовано землею з камінням² (рис. 1, 2). Не маємо ґрунтовних підстав, щоб пов'язати появу цієї техніки, що наслідує римську *opus emplectum*, з безпосереднім впливом римської традиції. Однак такою можливістю не слід нехтувати.

Закономірним явищем було подальше вдосконалення техніки кам'яної кладки — мурування на вапняному розчині, перші зразки якого

¹ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. — Ужгород, 1981. — С. 35.

² Могитич І. Р. Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура українських Карпат XV—XX ст. — К., 1987. — С. 106.

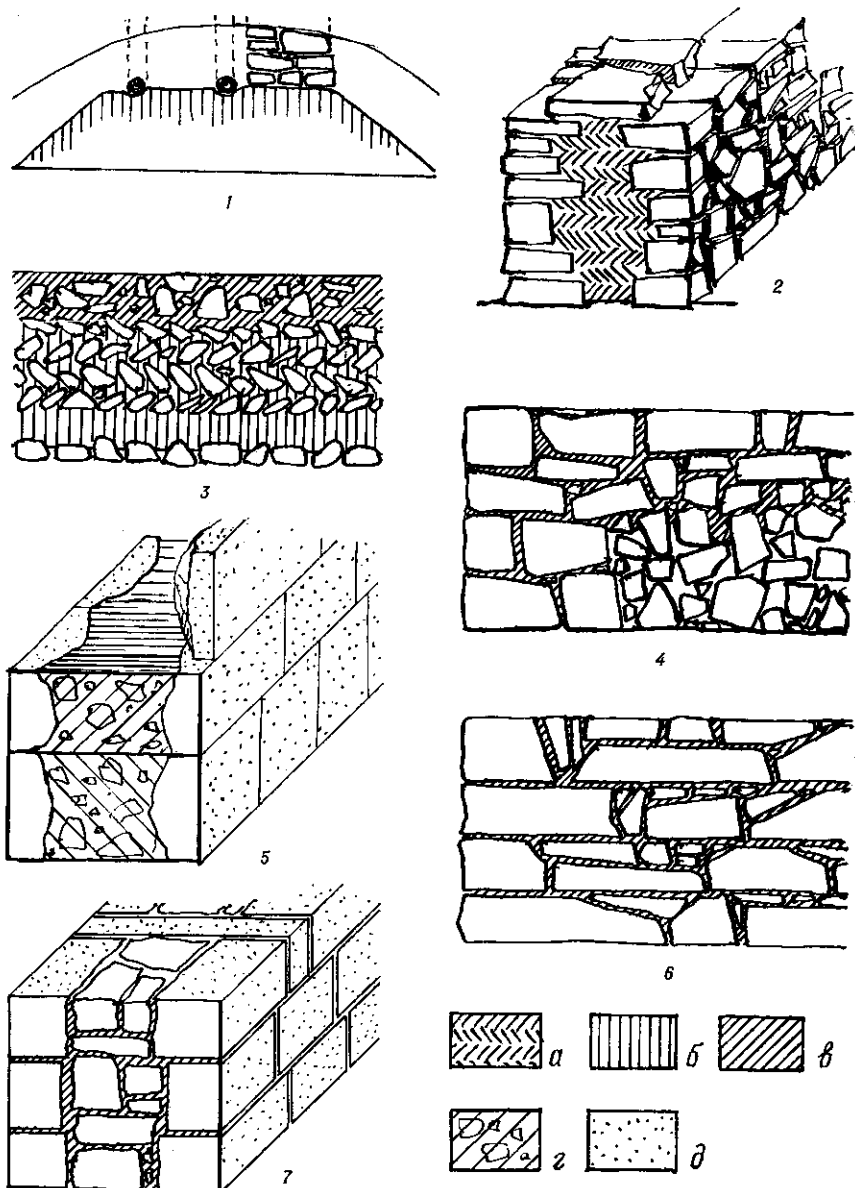

Рис. 1. Системи кам'яних кладок: 1. Схema розрізу валу у Ревно-1 кін. IX—поч. X ст. (за Б. О. Тимощуком); 2. «Вічний» межовий мур на Гуцульщині; 3. Кладка фундаменту Кирилівської церкви XII ст. у Галичі (розкопки В. В. Лудха та Ю. В. Лукомського); 4. Кладка фундаменту терема XIII—поч. XIV ст. у Дрогобичі; 5. Давньоруська білокам'яна кладка (ц. Пантелеймона у Галичі кін. XII ст.); 6. Кладка стін з постелистого каменю (Оборонна вежа XIII ст. у П'ятничанах); 7. Порядова кладка з білокам'яних блоків (ц. Миколая 1292 р. у Львові). У мовні знаки: а—засипка ґрунтом, б—глина, в—розчин, г—бутобетон, д—тесані поверхні білокам'яних блоків.

відносяться до X ст. (Богородична ротонда у Перемишлі)³. Властивості різних систем бутової кладки вміло використовувалися галицькими зодчими при спорудженні фундаментів: часто верстви укладались у послідовності—кладка насухо, на глині, на вапняному розчині, що сприяло кращому розподілу ваги стін на основу (Кирилівська, Благовіщенська церкви у Галичі; рис. 1, 3); наріжники з великих прямокутних каменів муровані на розчині, а середні ділянки ровів забутовані дрібним камінням і у верхній частині просякнуті розчином (терем у

³ Могилнич І. Р. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X—XIII ст.) // З історії міжслов'янських зв'язків.— К., 1983.— С. 23.

Дрогобичі; рис. 1, 4); верстви бутового каменю укладені на звичайному пересіяному ґрунті (церква Миколая у с. Збручанському).

Кладка стін робилася з дотриманням горизонтальності верств. Висоту верстви задавали більшими і по можливості правильними за формою каменями, які укладали в наріжники. Верству викладали з менш регулярних і невеликих каменів, доповнюючи її до потрібної висоти дрібним камінням (рис. 1, б).

Техніка мурування з бутового каменю, що була частково витіснена у храмовому будівництві XII—XIII ст. білокам'яною, а у XIII ст. — з брускової цегли, з XIV ст. знову стає пануючою у будівництві південно-західних регіонів України. З XIII ст. в буюву кладку часто вводяться цегляні або білокам'яні деталі. Вони трапляються в облицьованні відкосів вікон і бійниць, перемички, склепіння, наріжників стін.

Початок храмового будівництва на землях Південно-Західної Русі зумовлений проникненням сюди християнства з Балкан і Великої Моравії у другій половині IX—X ст. Невибагливості перших християнських общин відповідали компактні храми-ротонди, які відігравали в основному роль хрещалень.

Стіни перемишльської ротонди X ст. складені з каменю-плитняку на розчині з вапна, піску, цегляного порошку і гіпсу. Досить порівняти склад розчину з в'язучими, вжитими у тогочасних будовах Кракова (вапно з щетиною, глина, чистий гіпс⁴), щоб визнати, що будівничі храму у Перемишлі володіли більш передовими технологічними прийомами.

Горянська (кінець X—XI ст.) і Корчівська (XI ст., тепер на території Угорщини) ротонди збудовані з плінфи на цем'янковому розчині, — матеріалів, уживаних на той час і в Києві, — донесли ряд своєрідних прийомів. Прямокутний формат цегли (30—32×16,2—16,7×4,7—5,5 см) дозволяв робити перев'язку верств без застосування втопленого ряду, а укладення розчину тонкими шарами (1—1,5 см) — не враховувати його усадку при муруванні наступних рядів, що безперечно, прискорювало роботу (рис. 2, 1). Цікавою особливістю Горянської ротонди є неглибокий фундамент (2 ряди цегляної кладки), який заледве прорізав рослинний шар: будівничі врахували, що на незначній глибині залягає скельна основа пагорба.

Наведені (поки що поодинокі) приклади дають підстави стверджувати, що до кінця X — початку XI ст. зодчі регіону не тільки опанували технологію мурування будівництва, але й виробили деякі своєрідні прийоми, які, маючи певні спільні риси з Київською школою, все ж вказують на самостійну місцеву традицію.

Будівництво храмів центричного типу (ротонд) і надалі посідало визначне місце у галицькому зодчестві, розвиваючись у різноманітних варіантах планового та просторового вирішення. Згодом цю традицію було продовжено і в дерев'яній монументальній архітектурі⁵.

Справжнього розквіту архітектура Галицьких земель досягла у XII ст. за княжіння династії Ростиславичів. У столярних містах з'являються муровані княжі палаци в ансамблях з придвірними храмами і оборонними спорудами⁶; у храмовому будівництві починають переважати споруди пануючого на всій Русі хрестовокупольного типу та типу вписаного хреста⁷. Будуючи хрестовокупольні храми, галицькі зодчі намагалися максимально наблизити їхню просторову композицію до форм, притаманних центричним спорудам. У найранішому з відкритих храмів цього типу — церкві Івана Хрестителя у Перемишлі (1119 р.) —

⁴ *Borusiewicz W.* Budownictwo murowane w Polsce. — Warszawa-Kraków, 1985. — S. 21—24.

⁵ *Могутич І. Р.* Вказ. праця. — С. 24.

⁶ *Ратич А. А.* К вопросу о княжеских дворцах в столярных городах Галицкой Руси XI—XIV вв. // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 188—191.

⁷ *Могутич І. Р.* Крещатые церкви Гудульщины // Архитектурное наследство. — 1978. — № 27. — С. 105—107; *Могутич І. Р.* Результаты исследования церкви Паптелеймона близ Галича // КСИА АН СССР. — 1982. — Вып. 172. — С. 69, 70.

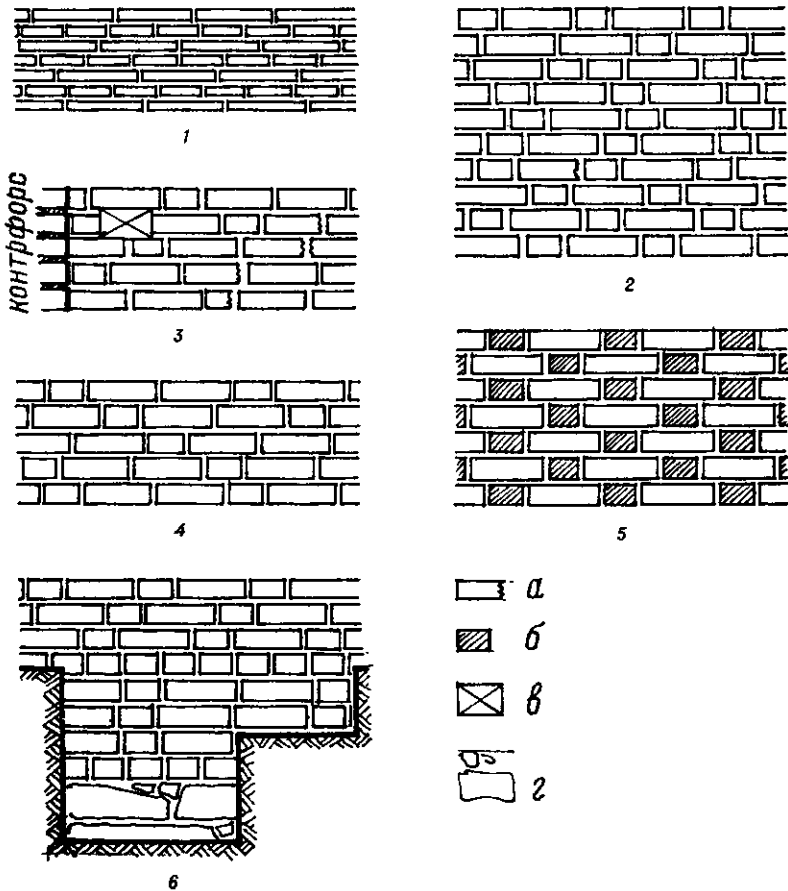

Рис. 2. Системи цегляних кладок: 1. Кладка з плинфи (горянська ротонда кін. X—сер. XI ст.); 2. Хрещата (галицька) система перев'язки (храм Івана Хрестителя у Львові кін. XII—поч. XIII ст., зондаж Х. Лінинської); 3. Волинська система перев'язки (Василівська церква 1194 р. у Володимирі-Волинському); 4. Волинська («вендинська») система перев'язки («Кам'янецька вежа близько 1277 р.»); 5. Хрещата («готична») система перев'язки (Парафіяльний костюль 1392—1410 рр. у Дрогобичі); 6. Зміна систем кладки стін Луцького замку рубіж XIII—XIV ст. (Стирова вежа, шурф М. В. Малевської). Умовні знаки: а — обламані цеглини, б — ошляковані торці цегли, в — гніздо рихтування, г — камінь.

відсутній обов'язковий на той час нартекс, підкупольний квадрат максимально розширено. Такі корективи дозволяли надавати храмам лаконічного і виразного силуета, в якому домінувала центральна глава.

Одночасно цей період розквіту знаменується і застосуванням принципово нової технології зведення стін. З блоків, старанно оброблених на лицьовій та боковій гранях, викладали насухо зовнішню та внутрішню лице кожної верстви кладки по периметру цілої будівлі. Після того, як всі блоки були остаточно підігнані, внутрішню порожнину забутовували дрібнішими каменями, рінками, галькою, заливали рідким вапняним розчином і затирали поверхню верстви. На утворену таким чином платформу укладали наступну верству. Тильні грані блоків навмисне залишалися рваними для кращого зчеплення з бетоном. Всі відходи обтесування блоків йшли на забутовку. Різьблені архітектурні деталі вкладались у завершеному вигляді — оброблення їх після бетонування порушило б монолітність кладки. Такий спосіб зведення стін дозволяв якнайщільніше підганяти блоки, шви між якими здаються тонко прокресленими на бездоганих площинах стін⁸ (рис. 2, 5).

Зразки білокам'яного будівництва XII—XIII ст. археологічно простежені на території всієї Галицької землі — у Перемишлі, Звенигороді, Галичі, Василеві, Львові. До середини XII ст. білокам'яна архітек-

⁸ Могыльч И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона ... — С. 68.

тура досягає найвищого рівня, збагатившись розвинутим архітектурним та орнаментальним різьбленням. Апогеєм Галицької школи був грандіозний Успенський собор у Галичі, зведений близько 1157 р. Судячи за формами частково збереженого храму Пантелеймона поблизу Галича, наприкінці XII ст. намітилася тенденція до стриманості у вживанні декору, який зате набуває довершеності і рідкісної для романської архітектури підпорядкованості архітектурній цілісності споруди. У XIII ст. білокам'яна техніка витісняється більш економною цегляною, однак продовжує застосовуватись у найрепрезентативніших будівлях — соборних храмах нової столиці Данила Галицького, Холма (близько 1230 р.) та ін. З середини XII ст. білокам'яна техніка набуває поширення у землях Північно-Східної Русі, що було наслідком політичного союзу галицького князя Володимирка Володаревича з ростово-суздальським князем Юрієм Володимировичем Довгоруком. Описання конструкції стін храмів Юрія Довгорукаго⁹ дозволяє зробити висновок про їхню аналогічність із галицькими прототипами.

Питання походження білокам'яної архітектури Галицької землі, звідки вона потрапила і у Ростово-Суздальське князівство, намагались розв'язати П. О. Раппопорт та О. М. Іоаннісян. Вчені твердять, що заслуга у побудові і Галицьких білокам'яних споруд половини XII ст., і храмів Юрія Довгорукаго належить будівельній артілі з Малополющі, яка, виїхавши із свого краю близько 1119 р, до 1160-х років перебувала у розпорядженні руських князів і, нарешті, зі смертю зодчого — керівника артілі — припиняє діяльність, так і не передавши нікому свого досвіду¹⁰.

Така реконструкція уявляється надто механічною і не витримує глибшої перевірки. З наведених чотирьох польських костьолів, які нібито були збудовані малопольською артіллю до приїзду на Русь, лише костьол Андрія у Кракові¹¹ передував церкві Івана Хрестителя у Перемишлі, але кладка його стін з грубо обколотих невеликих квадратів не має нічого спільного із застосованою у Перемишлі білокам'яною кладкою. Техніка, яка — одначе тільки зовні — нагадує білокам'яну давньоруську, за даними польських дослідників, з'являється у Польщі лише у другій половині XII ст.¹², коли галицька школа білокам'яного будівництва була вже сформованою. Технологія ж спорудження стін, подібна до описаної вище, не зустрічається в романському будівництві Західної Європи, а поодинокі зразки її застосування в Угорщині (храм у Вертеншенкерешті першої половини XIII ст.¹³), найпевніше, є наслідком впливу галицької традиції.

Технологія білокам'яного давньоруського будівництва має, на нашу думку, єдине ймовірне джерело запозичення, а саме Закавказзя. До XII ст. лише там був поширений спосіб кам'яної кладки, аналогічний описаному вище. В основоположних працях з будівельної технології він дістав назву «кавказька техніка»¹⁴. До речі, на цю паралель вже вказували вітчизняні вчені¹⁵. На Русь цю техніку, найімовірніше, занесли вірмени. Звістки про перші вірменські колонії на Подністрів'ї і

⁹ Воронин И. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV вв.— М., 1961.— Т. 1.— С. 106, 107.

¹⁰ Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 461, 462; Иоаннісян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 164.— С. 35—42; Иоаннісян О. М. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XIII вв. (Приложение № 2) // Дубов И. В. Города величеством сияющие.— Л., 1985.— С. 144—146.

¹¹ *Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku.*— Warszawa, 1971.— S. 718, 738, 750, 776. Колегіята у Вісліці збудована у другій чверті XIII ст., колегіята в Опатові — у середині XII ст., костьол Івана Хрестителя у Прандоціні — у другій чверті XII ст., костьол Андрія у Кракові — наприкінці XI — на початку XII ст.

¹² *Borusiewicz W.* Op. cit.— S. 24—37.

¹³ *Dercsényi D.* Románkori építészet Magyarországon.— Budapest, 1972.— P. 193.— II. 80.

¹⁴ Шуазли О. История архитектуры.— М., 1937.— Т. 2.— С. 8—31, 51—54.

¹⁵ Халпачьян О. Х. Культурные связи Древней Руси и Армении // Проблемы архитектуры народов СССР.— М., 1975.— № 2.— С. 13—15.

Передкарпатті відомі з XI—XII ст.¹⁶, що збігається з періодом пожвавлення монументального будівництва на Галицьких землях. Очевидно, у Галичині, де існувала глибока вже на той час місцева традиція мурування з каменю, кавказька техніка виявилася більш доступною для освоєння, ніж досить ще складна технологія будівництва з плінфи¹⁷. Галицьким зодчим імпонував і ефектний зовнішній вигляд кладки, рівного якому годі й шукати у тогочасному (і навіть, пізнішому) будівництві Європи.

З другої половини XIII ст. кавказька техніка заміняється рядовою технікою мурування з прямокутних блоків на розчині (церква Миколая у Львові 1292 р.; рис. 2, 7). Увесь архітектурний декор у будівництві Галичини до кінця XVIII ст. продовжував виконуватися з білого каменю, навіть у другій половині XIX ст. найважливіші архітектурні деталі (консоли балконів, замкові камені арок тощо) зроблені з нього.

На Волині, що перебувала під сильним впливом Києва і наприкінці XI—у першій половині XII ст. стала навіть доменом великих київських князів, у другій половині XII ст. поширення набуло мурування з плінфи повними рядами у тогочасній традиції київської архітектурної школи.

У країнах Європи з другої половини XII ст. дедалі більшого визнання набуває техніка мурування з брускової цегли. Збережена ще з античних часів у будівництві Північної Італії (а саме Ломбардії)¹⁸, вона поширюється у країнах, де зростаюча потреба у монументальному будівництві не була забезпечена придатним для будівництва природним каменем. Наприкінці XII ст. цегляне будівництво починає переважати у Данії і Північній Німеччині, звідкіль потрапляє на землі Польського Помор'я. Швидкому поширенню брускової цегли сприяла діяльність монашеских орденів цистерціанців, домініканців, францисканців, які засновують монастирі у найвіддаленіших околицях католицької Європи. До середини XIII ст. цегляне будівництво поширюється у більшості країн Західної Європи, а у Польщі цегла стає панівною навіть у місцевостях, багатих на природний камінь¹⁹.

Широкі політичні й економічні зв'язки руських князівств із країнами Європи сприяли проникненню техніки будівництва з брускової цегли і на землі Русі (таблиця). Часте застосування брускової цегли у поєднанні з плінфою наприкінці XII—у першій половині XIII ст. у Києві, Переяславі, Юр'єві (Білій Церкві) засвідчують знахідки археологів²⁰.

Дослідженнями останніх років ряд будов давньоруського часу з брускової цегли виявлено на території колишньої Галицької землі. Це Львівські об'єкти: храм Івана Хрестителя, розташування якого на території найранішого етапу розвитку міського поселення і археологічний матеріал дають підстави для датування кінцем XII—початком XIII ст.; храм Марії Сніжної; рештки замку Льва Даниловича, де цеглою облицьовані відкоси бійниці; «колишня руська церква Катерини на Низькому замку вимурувана дуже старанно, з особливо міцної цегли»²¹.

¹⁶ *Ивасюта И. К., Гутянский С. К.* Некоторые вопросы истории Армении и украинско-армянских связей в украинской советской историографии // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, 1971.— Вып. 3.— С. 329—331.

¹⁷ *Асеев Ю. С.* Архитектура Древнего Киева.— К., 1982.— С. 83—130.

¹⁸ *Шуази О.* Указ. соч.— С. 136, 550—551.

¹⁹ *Świechowski Z.* Wczesne budownictwo ceglane w Polsce // *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu.*— Wrocław, 1961.— Т. 1.— С. 120.

²⁰ *Асеев Ю. С.* Указ. соч.— С. 141—143; *Асеев Ю. С., Харламов В. А., Сикорский М. И.* Исследования Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком // *Славяне и Русь.*— К., 1979.— С. 162—165; *Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М.* Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.*— К., 1985.— С. 43—45.

²¹ *Ісаевич Я. Д.* Найдавніший опис Львова // *Жовтень.*— 1980.— № 10.— С. 105—108; *Грунєвєв М.* Уривки із записок про заснування, розташування та забудову міста Львова // *Історія Львова в документах і матеріалах.*— К., 1987.— С. 61—64; *Багрий Р. С.* Исследования во Львове // *АО 1984.*— М., 1986.— С. 212; *Багрий Р. С., Могильчак И. Р.* Древнерусский город Львов в свете археологических и архитектурных исследований // *Древнерусский город.*— К., 1984.— С. 16—18.

Таблиця. Формати брускової цегли (к. XII—XV ст.)*

Регіон (адреса, об'єкт, дата, дослідники)	Розміри (см) (товщина×ширина×довжина)
<i>Київ, Київська земля</i>	
Ротонда, к. XII—п. XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є. Боровський)	8×12×25
Храм у Нестерівському провулку, к. XII—п. XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є. Боровський)	9×12×24,5
Церква на Вознесенському узвозі, к. XII—п. XIII ст. (дані П. О. Раппопорта)	7,5×12×26,5
Федорівський монастир, 2 половина XII—п. XIII ст. (В. О. Харламов)	7,5×12×25,5
Храм у урочищі Церківщина, к. XII—п. XIII ст. (В. О. Харламов)	8—8,5×9,5×24—25
Ремонт Печерського собору, після 1230 р. (М. В. Холостенко)	8,5—9×12×25
М. Юр'єв, собор, к. XII—п. XIII ст. (Р. С. Орлов)	6,5—7,5×12—12,5×(24,5)— —26—26,5
М. Іван, знищений у 1223 р., у заповненні жител (В. К. Гончаров)	(7,5)×(10)×?
<i>Переяслав</i>	
Михайлівський собор, ремонт після 1230 р. (П. О. Раппопорт)	8—8,5×9,5—11×24—25
Цивільна будівля, після 1230 р. (Р. А. Юра)	8—8,5×9,5—11×23,5—25,5
<i>Володимир, Волинська земля</i>	
Михайлівський собор, к. XII ст. (М. К. Каргер)	8—9×12—13×25—26
Василівська церква, 1194 (автори)	(7)—8—8,5×(12,5)—13×26,5×27
Споруда біля Михайлівського собору, 1268 р. (М. Каргер)	8—9×12—14×25—27
Розвал на дитинці, 1291 р. (М. В. Малевська)	8×11—12×25—26
М. Любомль, Георгіївська церква, 1280-ті рр. (М. В. Малевська)	8—9×11—12×25—26
—>— Троїцький костюл, 1412 р. (автори)	8×12×25,5
Стоп'яне, вежа, к. XII ст. (І. Кутиловська)	7,5—8×11,8—12×26—26,6
Кам'янець, вежа, після 1277 р. (П. О. Раппопорт)	8×13,5×26,5
Чорторійськ, вежа, 1291 р. (П. О. Раппопорт)	7,5—8,5×11,5—13,5×26—28
М. Луцьк, замок, к. XIII—перша чверть XIV ст. (Г. Н. Логвин, автори)	8—9×11—13×26—30
—>— Дмитріївська церква, к. XIII ст. (М. В. Малевська)	8—9×12—13×26
—>— міський укріплення, 2 половина XIV ст. (автори)	8—9×11,5—14×26—27
—>— Вірменська церква, 1427 р. (В. В. Колосок)	8,5×12,5×27
<i>Галицька земля</i>	
Галич, храм Пантелеймона, 1194 р. (Ю. Луконський)	(9)×(12)×? (цеглини без жолобків)
Львів, храм Івана Хрестителя, п. XIII ст. (автори)	8—9,5×13—13,5(14)×(25)—(27)— 28—(29)
—>— Високий замок, 1259—1270 рр.	9×13,6×28
—>— костюл Марії Сніжної, к. XIII ст.	8—8,5×14—14,5×28—28,5
Дрогобич, терем воеводи, XIII—I половина XIV ст. (автори)	7,9×12,7×27,5—29
—>— вежа, XIII—I половина XIV ст. (автори)	(частина цегли — без жолобків) 7,5—8,5×14—14,5—(15,5)×(27)— 27,5—28—(28,5)
—>— парафіяльний костюл, 1392—1410 рр. (автори)	7—8,5×(12,5)—13,5—14,5—(15)× 27—29—(30)
С. Скелівка, «Сторожня вежа», XIII—XIV ст. (автори)	8×12,5—14×28—28,5
С. Лаврів, Онуфріївська церква, XIII ст. I період	7—7,5×13—13,5×26—27
2 період	7,5—8×13—14×26—28—(28,5) 29—29,5
С. Спас. розвал монастиря, 1295 р. (М. В. Малевська)	7—8(9)×11—13(14)×(28), (30)
—>— розвал замку, 2 половина XIII ст. (М. Ф. Рожко)	(7,5)—8—9—(9,5)×12—14×26—29

* К.—кінець, п.—початок

Другим осередком будівництва з брускової цегли були околиці Старого Самбора і Дрогобич: готичний костюл у Дрогобичі включає збережені на всю висоту рештки стін давньоруського терема, який, очевидно, був складовою частиною цілого ансамблю з культовою спорудою та оборонною вежею, дещо видозміненою у XVI ст.; церква у Лаврові включає сліди двох будівельних періодів давньоруського часу; рештки храму (1295 р.) та монастиря простежено у с. Спас, де близько 1254 р. засновано єпископію²². На наш погляд, є досить підстав вважати давньоруськими вежі біля готичних костюлів у с. Скелівці та м. Рудках на Львівщині.

Причетним до побудови перших об'єктів з брускової цегли на Волині, а згодом у Галичині слід вважати галицько-волинського князя Романа Мстиславича, за наказом якого зведено вежу з каплицею у Столп'ї. Вперше Столп'є (назва, безперечно, походить від факту наявності тут веж — стовпів²³) згадується під 1207 р. у зв'язку із захопленням колишнього уділу Романа його небожем Олександром Всеволодовичем Белзьким. Без сумніву, укріплювати західні кордони Волині — міста Угровськ, Верещин, Столп'є, Комов — волинський князь мав би ще до приєднання ним 1199 р. Галичини. Дослідження, проведені у 1976—1978 рр., довели, що на п'ятому ярусі вежі була каплиця-ротонда у формі октогона, кам'яні стіни якої в інтер'єрі облицьовані брусковою цеглою. Серед імен можливих фундаторів названо і князя Романа²⁴.

Дуже близька за композицією інтер'єру до столп'ївської каплиці — Василівська церква у Володимирі-Волинському. Обидва храми мають по вісім конх чи ніш, причому ті з них, що розташовані на основних осях, більші від діагональних, а найбільшою є вітарна. На фотографії, наведеній І. Кутиловською, видно, що місця стикування ніш каплиці мають характерні втрати, які вказують на існування тут лопаток, котрі переходили в підпружні арки склепінь, як і у Василівській церкві. Показово, що основні розміри Василівської церкви рівно у два рази перевищують розміри Столп'ївської каплиці. Досліджуючи 1925 р. Василівську церкву М. Валіцький вперше чітко датував її рубежем XII—XIII ст., вважаючи за можливий рік її побудови — 1194 р.²⁵ Пізніше у зв'язку із застосуванням брускової цегли церкву обережно передатували на XIII—XIV ст.²⁶ У світлі сучасного стану вивченості середньовічної архітектури наявність підпружних арок і контрфорсів, стрільчата форма арки порталу чи застосування брускової цегли ніяк не можуть бути ознаками, які б виключали можливість побудови Василівської церкви наприкінці XII ст., хоч широкого застосування ці прийоми набувають пізніше. Тому дата 6702 (1194 р.), яка відчитується з прорисуння на шиферній таблиці, вмурованій колись у стіну біля входу в храм²⁷, цілком може стосуватися побудови храму. Узгоджується з цією датою і ім'я князя Р(о)мачъ, яке відчитується у доволі заплутаній криптограмі.

Важливою підставою для уточнення датування Михайлівської ротонди у Володимирі-Волинському (перша згадка 1268 р.) стали розкопки підмурівків дерев'яної ротонди кінця XII ст. у с. Олешкові Іва-

²² Добрянський А. Короткі записки историческіи о мѣсть Самборъ // Зоря Галицька яко альбум.— Львів, 1890.— С. 354.

²³ До 1830-х років тут ще були три вежі, які стояли на кутах чотирьохкутного городища. Див.: Січинський В. Місто Холм.— Краків, 1941.— С. 17, 18.

²⁴ Kutylowska I. Zabytkowy zespół warówno-kultowy w Stolpiu woj. Chełmskie // Zeszyt biura badań i dokumentacji zabytkow w Chełmie.— 1981.— № 2/81.— С. 4, 10, 11.

²⁵ Walicki M. Sredniowieczne cerkwie Włodzimerza // Rocznik Wołyński.— Rowno, 1931.— Т. 2.— С. 377—382.

²⁶ Логвин Г. Н. Архитектура XIV — першої пол. XVI століття // Історія українського мистецтва.— К., 1967.— Т. 2.— С. 24.

²⁷ Батюшков В. П. Волинь. Исторические судьбы юго-западного края — СПб., 1888.— С. 76; Дверницький Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волинском.— К., 1889.— Рис. на С. 25. Згадана шиферна таблиця у першу світову війну вивезена до Австрії.

но-Франківської області²⁸. Ця церква мала ідентичне з Михайлівською планувальне і просторове вирішення, включно з основними розмірами, що, безперечно, свідчить про повторення в дереві мурованого прототипу. Зразком для Володимирського храму, найвірогідніше, правила церква Доната у Задарі (Далмація), збудована у 810—815 рр. у традиціях центричних споруд Каролінської доби. Показово, що пізніше цей тип храмів-ротонд з внутрішньою колонадою часто повторювався у дереві в козацьких осередках Запоріжжя та Дону. Про побудову у Володимирі ротонди для представників військового стану може свідчити також і посвята архангелу Михаїлу — патрону воїнів. Ймовірно, фундатором обох храмів міг бути князь, який велику увагу приділяв зміцненню війська і володів, до того ж, і Володимиром, і Галицькою землею. Цим умовам найкраще відповідає постать саме Романа Мстиславича, організатора передового і найкраще озброєного на той час кінного війська²⁹, у середовищі якого, безперечно, плекались якісь своєрідні лицарські традиції, що могли відобразитись у побудові незвичних «лицарського типу» храмів. Відсутність на сторінках Галицько-Волинського літопису згадок про побудову такої визначної споруди (за висотою храм мав би небагато поступатися Успенському Мстиславовому собору) дає можливість припускати, що вона могла бути згадана у втраченій його частині, пов'язаній з діяльністю Романа. Адже князь, плани якого передбачали політичне об'єднання всієї Русі³⁰, не міг обмежитись побудовою лише оборонних споруд.

Підсумовуючи сказане, висловимо здогад, що три відомі волинські ротонди були зведені за наказом Романа Мстиславича. Нижньою межею періоду побудови цих об'єктів, мабуть, слід вважати 1189 р. Саме тоді Роман з великим зусиллям повернув собі Волинську землю, яку перед тим легковажно віддав Всеволоду Белзькому, захопивши вперше короткочасно галицький стіл³¹.

Буквальне повторення основних рис храму Доната в Задарі, що послужив для неї взірцем, застосування «класичного» цем'яноквого розчину та великий вміст уламків плінфи дозволяють вважати Михайлівську церкву першою ротондою з брускової цегли із збудованих Романом і датувати її у відтинку між 1189—1193 рр. У наступній Василівській церкві, зберігши принцип восьмиосьової композиції, зодчий виявив творчу фантазію і створив надзвичайно оригінальний і пластичний образ храму. Внесено зміни і у технологію будування: замість цем'яноквого розчину застосовано простіший у приготуванні вапняно-піщаний з мізерними домішками цем'янки, вугілля і гіпсу. Вірогідно, що вежі в Столп'є на той час вже були у процесі будівництва, і зодчого Василівської церкви або когось із його безпосередніх помічників, залучено на останньому етапі — для побудови каплиці, яка у зменшеному вигляді відтворює композицію Василівської церкви. Це дає підстави датувати закінчення будівництва веж у Столп'є 1194—1195 рр.

Здобувши 1199 р. Галицьке князівство, Роман Мстиславич мусив приділити зміцненню своєї влади на цій землі велику увагу. Слід гадати, князь оцінив вигідне географічне і стратегічне становище поселення на місці майбутнього Львова, укріпив його замком, розкрита кам'яна кругла наріжна вежа якого близька за площею плану до Столп'ївської вежі³². Мабуть, за часів правління Романа виник невеликий укріплений посад з площею та храмом Івана Хрестителя*. Особливо-

²⁸ Томенчук Б. П. Исследование древнерусского городища в с. Олешков // АО 1983.— М., 1985.— С. 366.

²⁹ Котляр М. І. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII—XIII ст. // Жовтень.— 1984.— № 1.— С. 96, 97.

³⁰ Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 151—156.

³¹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX—XIII вв.— К., 1985.— С. 70.

³² Багрий Р. О., Могитич И. Р., Ратич А. А., Свешников И. К., Раскопки во Львове // АО 1975.— М., 1976.— С. 298.

* Матеріали історико-архітектурної інвентаризації Львова, проведеної Львівським відділенням інституту «Укрпроектреставрація» у 1985—1987 рр.

сті будівельної техніки вежі та храму переконують, що для здійснення своїх будівельних заходів Роман Мстиславич звертався до послуг місцевих будівельників.

Доволі рання поява технології мурування з брускової цегли на Русі спонукає шукати джерела її запозичення у двох названих вище осередках цегляного будівництва XII ст.: південному (Ломбардія) або північному (Данія, Північна Німеччина). Близький формат давньоруської і ломбардської брускової цегли вказує все ж на ймовірний зв'язок саме з ломбардською школою. Якщо ж такий зв'язок існував, то у цегляних будівлях Галичини та Волині бачимо приклади хіба що наслідування технології, а не безпосередню участь ломбардських майстрів: вигляд цегляного мурування руських будівель далеко не такий довершений, як у спорудах північноіталійських майстрів.

Для кладки стін цегляних споруд галицької традиції характерним є застосування вапняно-піщаного розчину з вмістом товченої цегли, доволі товсті (1,5—3 см) прошарки розчину, старанно заглажені до рівня з лицем стіни — без розшивки або підрізки; виразна хрестова система перев'язки, що нагадує поширену згодом у готичному будівництві так звану готичну, або «польську» кладку (рис. 2, 2). Систему цю вжито як чисто конструктивний принцип, без використання її декоративних можливостей, розвинутих у пізніші часи (рис. 2, 5). Хрестова система мурування не була винаходом галицьких мулярів — її застосування бачимо серед різноманітних декоративних фактур ломбардської кладки (церква Амброзія у Мілані)³³. Очевидно, її було використано галицькими мулярами як найбільш доцільну для перев'язки швів. Ця система незмінно використовується у будівництві Галичини до XVI ст.

Технологія будівництва з брускової цегли на Волині має риси, які відрізняють її від галицької традиції — у фактурі кладки виразно переважають цеглини, укладені ложком над укладеними тичком. Якщо у кладках кінця XII ст. на кожен тичок припадає до 3 і більше ложків (рис. 2, 3), то у кладках другої половини XIII ст. на кожен тичок чітко припадає два ложки (рис. 2, 4). Це укладення в сучасній літературі відоме під назвою «вендинської» кладки. В оборонних спорудах часом зустрічається безсистемна кладка з випадковим чергуванням груп тичків і ложків цеглин; у верхніх партіях Кам'янецької вежі зустрічається порядова система перев'язки, коли три ряди, укладені ложком, відділяються тичковим рядом.

Спільною рисою і галицьких, і волинських будівель із брускової цегли було обов'язкове затирання лица стін тонким шаром вапняного розчину («убілені яко сир», за виразом літописця). Ці споруди свідчать про непохитні спільні давньоруські архітектонічні традиції.

Виділення особливостей технології цегляного брускового будівництва галицької і волинської шкіл дозволяє простежити їхнє поширення у зв'язку з діяльністю галицько-волинських князів.

Так, дослідженнями останніх років доведено, що круглу вежу Люблінського замку (як кам'яні у нижніх ярусах, так і цегляну у верхніх) було збудовано одночасно у 1243—1244 рр. галицько-волинським князем Данилом Галицьким³⁴. Судячи за фактурою кладки мурів Данилової вежі у Любліні, 1244 р. князь користувався послугами волинських мулярів. Натомість, Лев Данилович, який володів Любліном з 1289 по 1302 р.³⁵, будуючи тут мури і оборонну каплицю, звертався звичайно ж до львівських мулярів, про що свідчить кладка фрагментів цих споруд, включених у стіни пізнього готичного костюлу³⁶. Не виключено,

³³ *Pogány Frigyes. Italia építészete I.*— Budapest, 1973.— II. 27.

³⁴ *Koziejowski W. Późnorománskie formy stylowe w architekturze wieży na zamku Lubelskim // Studia i materiały Lubelskie.*— Lublin, 1982.— № 9.— S. 51—103; *Асесев Ю. С. Архітектура Середнього Придніпров'я та Галицько-Волинських земель у XII—XIII століттях // Історія українського мистецтва: у 6-ти томах.*— К., 1966.— Т. 1.— С. 222; *Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.*— К., 1984.— С. 98

³⁵ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця.— С. 107;

³⁶ *Gawarecki H., Gawdzik C. Lublin.*— Warszawa, 1964.— S. 20.

що саме стіни Левових будівель у Любліні стали взірцем для поширення у XIV ст. в Польщі, після повернення до її складу Любліна, хрещатої системи в'язання цегляної кладки.

До часів князювання Мстислава Даниловича (1289—1301 рр.) та Юрія Львовича (1301—1308 рр.), намісником якого був луцький князь Лев Юрійович, Г. Н. Логвин відносить побудову цегляних укріплень Луцького замку³⁷. М. В. Малевська датує серединою чи другою половиною XIII ст. тільки кам'яні фундаменти та нижні частини веж, а верхні цегляні частини відносить широко до XIV ст.³⁸ Застосування характерної для волинської традиції цегляної кладки у нижніх верствах мурів та хрещатої — у верхніх (рис. 2, б) дозволяє стисліше датувати спорудження цих укріплень. Очевидно, будівництво, розпочате за Мстислава майстрами з Волині, було продовжене за Льва Юрійовича мулярами з Галичини. Враховуючи незначний обсяг робіт, здійснених за Мстислава, початок спорудження цегляних укріплень Луцького замку можна датувати рубежем XIII—XIV ст.

Волинська технологія мурування з брускової цегли простежується на оборонних спорудах, зведених волинськими князями — вежах у Кам'янці (1277 р.), Бересті (друга половина XIII ст.), Чортириську (1291 р.). Вона мала вплив на будівництво в землях, що лежали на північ від Волині — Чорній Русі (укріплення Новогрудка) та Литві (замки Вільнюса, Тракая)³⁹.

Питанню виробництва цегли присвячено працю польського дослідника А. Виробіша, який спирається значною мірою на львівські документи XIV—XV ст. Вчений доводить, що вже у XIII ст. виробництво цегли — стрихарство — стає окремою галуззю ремесла і навіть самостійною професією⁴⁰. З наведеного опису технологічного процесу видно, що якість цегли більшою мірою залежала від підготовки глини, просушування і випалу, ніж від формування. Значить, освоєння технології виробництва цегли було більш доступним ремісникові-гончару, ніж професійному будівельнику, про що, зрештою, говориться і в працях дослідників давньоруської архітектури⁴¹. Ймовірно, плануючи будівництво, фундатори чи будівничі замовляли виробництво цегли місцевим гончарам, в розпорядженні яких, до того ж, вже був певний запас підготовленої глини. Таким чином, стрихарство первісно було суміжною галуззю гончарного ремесла. Про вироблення окремих технологічних прийомів виробництва цегли у місцевому середовищі свідчать зафіксовані у львівських документах терміни, безперечно, місцевого походження: стіл, на якому формували цеглу, називався «ляда», рифлена дощинка, якою (а не пальцями) згрібали з форми зайву глину — «стрихулець»⁴². Слід, залишений стрихульцем, міг правити одночасно своєрідним клеймом⁴³, від чого і пішла назва професії — стрихар.

Вибір брускової цегли як основного матеріалу для спорудження передувіс оборонних об'єктів сам по собі вказує на такі її переваги, як швидкість виготовлення і укладання в мури. Високої продуктивності праці мулярів сприяла «ергономічність» брускової цегли — на відміну від плінфи чи каменю її можна було укласти в мур однією рукою, не випускаючи з другої руки кельми.

Відкриття щоразу більшої кількості давньоруських споруд, де було застосовано брускову цеглу, породжує надію простежити якісь сталі закономірності щодо її розмірів, які б допомогли встановити час побу-

³⁷ Логвин Г. Н. Луцький замок // Культура и искусство Древней Руси.— Л., 1967.— С. 106.

³⁸ Малевская М. В. Исследования Луцкого замка // АО 1983.— М., 1985.— С. 309.

³⁹ Глемжа И. И. Памятники архитектуры Литвы.— Л., 1978.— С. 8.

⁴⁰ Wyrobisz A. Średniowieczne cegielne w większych ośrodkach miejskich w Polsce // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu.— Wrocław, 1961.— Т. 1.— С. 64—75.

⁴¹ Асеев Ю. С. Архитектура Древнего Киева ... — С. 12.

⁴² Wyrobisz A. Op. cit.— С. 66.

⁴³ Характер жолобків цегли — «пальцівки» — пропонує ввести як одну з класифікаційних ознак білоруський дослідник О. Трусов. Трусов А. Вялікапамерная цэгла // Помінікі гісторыі і культуры Беларусі.— Мінск, 1984.— № 1.— С. 34.

дови об'єкта, належність його до певної будівельної традиції. Дослідники польського романського будівництва доходять, однак, висновку, що метод порівняння форматів цегли в жодному випадку не є визначальним для встановлення часу побудови об'єкта⁴⁴.

При всій різноманітності розмірів брускової цегли відомих давньоруських будівель, однак, можна спостерігати деякі відносно сталі параметри для кожного окремо взятого регіону. При відносно однаковій товщині (7—9 см) у Києві і Переяславі цегла відчутно вужча (9,5—12 см) і коротша (24—26 см), ніж у Галицькій землі (ширина 12—14,5 см, довжина 26—29 см). Волинська цегла мала проміжний формат між київською і галицькою. Характерно, що волинська цегла, яка застосовувалась при зведенні оборонних споруд, довша (26—29,5 см) порівняно з ужитою на культових будівлях (25—27 см). Показово, що протягом кількох століть формат цегли і на Волині, і в Галичині був порівняно сталим.

Отже, будівництво з каменю-плитняку, зафіксоване археологами з VIII ст., побутує на Галицькій землі впродовж усіх наступних століть, а з кінця XII — початку XIII ст. набуває поширення в оборонному зодчестві і на Волині. Змінюється тільки характер скріплювання: кладка «насухо» — на глині — на розчині з вапном.

Білокам'яне будівництво виникає у Галицькій землі на початку XII ст. в так званій кавказькій техніці мурування і широко побутує тут у XII—XIII ст. Звідси воно на початку другої половини XII ст. проникає у Ростово-Суздальське князівство, а у другій чверті XIII ст. у Холм. З XV ст. білокам'яне будівництво зберігається тільки у Львові, однак з другої половини XIII ст. кавказька техніка мурування замінюється рядовою на розчині. У всій Галицькій землі до кінця XVIII ст. весь архітектурний декор виконується тільки у білокам'яній техніці.

Будівництво з плінфи, поширене на Волині під впливом київської архітектурної школи у другій половині XII ст., вже наприкінці XII — на початку XIII ст. витісняється технікою мурування з брускової цегли («пальцівки»). Ця техніка проникає у цей же період і у Галицьку землю. Але система перев'язки цеглин на Волині і в Галицькій землі була спочатку різна: так звана вендинська та хрещата. Відмінною особливістю будівельних шкіл Галицько-Волинських земель від романо-готичної архітектури є обов'язкова затирка поверхні цегляних стін вапняним розчином.

И. Р. Могытыч, Р. И. Могытыч

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНИКИ КАМЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРНЫХ ФОРМ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОГО ЗОДЧЕСТВА (X—XIV вв.)

В статье прослежена эволюция каменного и кирпичного строительства Галицко-Волынской Руси в X—XIV веках. На Прикарпатье камень использовался в качестве строительного материала, начиная с VIII в. (оборонительные сооружения хорватов). Первые культовые сооружения региона X—XI веков имели центричную композицию, в значительной мере определившую дальнейшее развитие галицкой, а позже украинской народной монументальной архитектуры. В постройках Закарпатья X—XI веков прослеживается самостоятельная школа кирпичного строительства, имеющая некоторые общие черты с киевским зодчеством того времени.

Раскрыты особенности древнерусской белокаменной техники, которая существенно отличается от применяемой в строительстве романской Европы. На основании идентичности белокаменной техники с так называемой кавказской сделан вывод о заимствовании ее с Закавказья.

Рассмотрены вопросы применения брусчатого кирпича в строительстве Древней Руси. В этой связи уточнена датировка центричных храмов Волины, на основании чего их связывают со строительной деятельностью князя Романа Мстиславича в кон-

⁴⁴ *Swiechowski Z. Op. cit.* — S. 90—92.

це XII века. Выделены особенности волинської (так называемої вендинської) і галицької (крестової) систем перевязки кирпичної кладки і на основанні цього просліджено участие мастерів названних регіонів в сооруженні некоторых кирпичных построек XIII—XIV веков. На основанні анализа технології изготовлення кирпича і его размеров сделан вывод, что совершенствование технологии и установление стандартов формата кирпича носили узкорегіональний характер.

I. R. Mogytych, R. I. Mogytych

PECULIARITIES OF STONE BUILDING TECHNIQUES AND ARCHITECTURAL FORMS OF THE GALICHINA-VOLYN ARCHITECTURE (10-14th CENTURIES)

The paper has traced the evolution of stone and brick building in Galichina-Volyn Rus in the 10-14th centuries. In the Forecarpathian area stone was used as building material beginning from the 8th century (defensive works of Croats). First worship buildings of the 10-11th centuries were of centric composition which considerably contributed to further development of the Galichina and then Ukrainian folk monumental architecture. An independent school of brick building which has some common features with Kiev architecture of that time is traced in the Transcarpathian buildings of the 10-11th centuries.

Peculiarities of the Old-Rus white-stone techniques are revealed, for they greatly differ from those used in building of the Romanic Europe. On the basis of similarity of the white-stone technique and the so-called Caucasian technique a conclusion is made on its borrowing from the Transcaucasus.

Problems for the use of paving stone in Old Rus building are discussed. In this connection dating of the Volyn centic churches was precised, and these churches are related to the building activities of Prince Roman Mstislavich at the end of the 12th century. Peculiarities of the Volyn (so-called Vendinian) and Galichina (cross) systems of brick-work bond are revealed to trace on this basis the participation of masters of the mentioned regions in the construction of some brick buildings of the 13-14th centuries. The analysis of brick manufacturing techniques and sizes permits a conclusion to be made that improvements in techniques and brick size standardization were of narrow-regional character.

Одержано 15.11.87.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1991 РОЦІ ВИЙДЕ КНИГА

Симоненко А. В., Лобай Б. И.

**САРМАТЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В I В. Н. Э.
(ПОГРЕБЕНИЯ ЗНАТИ У С. ПОРОГИ).—**

12 арк.: 2 р. 30 к.

Монографія інтерпретує комплекси двох аристократичних сарматських поховань 80-х рр. н. е., досліджених у курганах поблизу с. Пороги на Дністрі. Унікальні матеріали з цих поховань, проаналізовані на широкому тлі синхронних пам'яток Європейської Сарматії, дали можливість розв'язати ряд питань політичної, культурної та етнічної історії сарматів Північно-Західного Причорномор'я в I ст. н. е., а саме: час і характер появи сарматів за Дніпром, взаємини їх з Римською імперією та Ольвійською державою, етнічну приналежність «царів» Фарзоя та Інісмея, племінний склад та ін. Більшість цих питань розглядається в літературі вперше.

Для археологів, істориків, етнографів, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться проблемами давньої історії.
